

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2021

STOCKHOLM 2021

MARIANNE THORMÄHLEN

Systrarna Brontë och pojkars uppfostran

NÄR MAN HÖR TALAS om systrarna Brontë i ett utbildningssammanhang, är det naturligt att man tänker på guvernanter och flickskolor. Men deras romaner har också en hel del att berätta om pojkars utbildning och fostran. Det var ett ämne som diskuterades intensivt i England under systrarnas korta liv, och de hade en personlig anledning att engagera sig i det. För det fanns ju en bror Brontë också, han som det aldrig blev något av – den olycksalige Branwell, som dog 31 år gammal när de klena Brontëlungorna inte stod emot år av missbruk av alkohol och opium.

Med Branwell börjar och slutar den här vandringen genom gångna tiders debatter om skola och uppfostran, debatter som ibland kan kännas nog så aktuella. Det är naturligt att dessa debatter dyker upp i systrarnas böcker. Alla de fyra Brontëbarn som överlevde barndomen var yrkesfolk på utbildningsområdet. Branwell hade två anställningar som informator; Charlotte arbetade både som internatskolelärlärlarinna och guvernant; Emily var skollärlärlarinna under ett halvår; och Anne var guvernant i hela fem år. Dessutom hade de undervisat i faderns söndagsskola.

Pappa Patrick Brontë, församlingsprästen i Haworth i västra Yorkshire, skulle aldrig ha haft råd att skicka sin ende son till en internatskola, och det fanns ingen närbelägen dagskola som hade kunnat ge pojken de

nödvändiga kunskaperna i latin och grekiska; jag återkommer till dem. Men pappa Patrick hade nog haft sina betänkligheter mot att anförtro pojken åt en internatskola, även om han hade haft råd med det. Branwell var kortväxt, med massor av rött hår och en lätt irländsk brytning – det givna mobbningsoffret. Frågan om vad som var bäst för en pojke, undervisning i hemmet eller fem till tio år i internatskola, hade debatterats under hela 1700-talet, och under Branwells uppväxt under tidigt 1800-tal var det åtskilliga som hävdade att skolor kunde vara direkt livsfarliga för en känslig pojke. Det var förmodligen alldeles sant.

Patrick Brontë tjänstgjorde som en sorts censor i latin på en pojkskola, om vilken en tidigare elev sorgmodigt yttrade: ”Jag fick stryk varenda dag. Jag förtjänade det säkert, men det var för mycket, det gjorde ingen nytta.”¹ Och om den allestädes närvarande kroppsagan och mobbningen i skolorna yttrade poeten Samuel Taylor Coleridge att den pojke som gått i en internatskola inte hade någon anledning att skrämmas av tanken på det beryktade fängelset Newgate, eller ens ett slavskepp.²

Latin och grekiska var Branwell emellertid tvungen att lära sig. De klassiska språken plus matematik var stapelvarorna i utbildningen för pojkar och unga män som hörde till samhällets högre skikt. Latinet och grekiskan var alltså en klassmarkör; vi svenskar kan erinra oss herremannen i Viktor Rydbergs *Lille Viggs äventyr på julafton*, han som var så högfärdig för att han i sin ungdom läst latin och glömt vad han läst. Det schemat måste ha varit rena tortyren för en pojke utan den sorts intellektuella begåvning som stimuleras av den snåriga grekiska grammatiken, och av de former av matematik som man avskyr mest om man inte gillar matte, algebra och geometri.

Många samhällsdebattörer kritiserade betoningen av de klassiska språken i de högre klassernas utbildning för pojkar. Även detta var en debatt som hade rasat under hela 1700-talet, långt innan The Society for the Diffusion of Useful Knowledge grundades år 1827, i syfte att sprida handfasta kunskaper om nyttiga ting till de lägre samhällsskikten. Man kan se Daniel Defoes roman om Robinson Kruse som ett tidigt inlägg

i striden om innehållet i pojkars utbildning; den kom 1719. Robinson hade stått sig slätt på sin ö, om han inte hade haft betydande praktiska kunskaper.

I Anne Brontës första roman, guvernantromanen *Agnes Grey*, beskriver berättaren sina hopplösa försök att hamra in litet förberedande latinsk grammatik i två gossar innan de skickas till internatskola. Eftersom pojkarnas mor inte tillåter henne att disciplinera dem, och hela tiden insisterar på att undervisningen ska vara lätt och rolig för barnen, blir resultatet att de inte lär sig någonting alls. Här är en interiör från skolrummet där guvernanten kämpar med den ena pojken, tio år gammal: "His [tiny] portions of Latin grammar [...] were to be repeated over to him, till he chose to say he knew them; and then, he was to be helped to say them[.]" Hon tillägger, beträffande matematiken:

[I]f he made mistakes in his little easy sums in arithmetic, they were to be shewn him at once, and the sum done for him, instead of his being left to exercise his faculties in finding them out himself; so that, of course, he took no pains to avoid mistakes, but frequently set down his figures at random without any calculation at all.³

I samma kapitel säger berättaren att den här pojkens bror hade skickats iväg till sin internatskola "in a state of [...] scandalous ignorance as to Latin, as well as the more useful, though more neglected things".⁴ En modern läsare reagerar inte på ordet "useful" här; men för samtiden signalerade det ett ställningstagande från författarens sida: ett ställningstagande för samhällsnyttig kunskap – "useful knowledge" – i kampen mot de klassiska språkens och matematikens dominans i pojkars utbildning.

Det betyder inte att familjen Brontë hade något emot latin och grekiska; de var alla stolta över pappa Patricks examen från Cambridge, där de klassiska språken dominerade, och både Emily och Anne Brontë lärde sig en del latin. Problemet var att de klassiska språken och matematiken trängde ut så mycket annat – inte bara humanistiska och samhällsorien-

terande ämnen utan också naturvetenskap och teknik. I efterhand är det inte svårt att se att England försummade att utbilda sin manliga elit på just de områden där landet hade ett naturligt försteg, tack vare pionjärer som Newton och Boyle inom naturvetenskapen och senare Stephenson och Brunel inom ingenjörsvetenskaperna. Under tiden flyttade andra länder fram sina positioner. Men det är en annan historia.

Eftersom Branwell Brontë var en intelligent pojke med gott läshuvud, lärde han sig de klassiska språken hemma i prästgården med viss hjälp från sin far, och i hans tonår hade hela familjen anledning att vänta sig stora ting av den begåvade sonen och brodern. Och stora ting behövdes. Familjens ställning var prekär: tack vare sin enorma flit och ambition hade pappa Patrick gjort en häpnadsväckande klassresa från den irländska lantarbetarstugan med jordgolv där han föddes till positionen som ledande personlighet i sin engelska församling, respekterad även av dem som inte tillhörde hans egen kyrka. Men i samma stund som han inte kunde utöva sitt prästämbete, på grund av sjukdom eller död, skulle hela familjen i ett slag stå utan inkomst och utan hem. På den tiden förutsatte man att en hyggligt framgångsrik bror skulle försörja eventuella ogifta systrar. Det var alltså mycket som hängde på Branwell, och hans far investerade så mycket han kunde i sonens utbildning, inklusive privatlärare i konst och musik.

Men allteftersom åren gick följde det ena misslyckandet efter det andra. Branwell fick sparken från anställningar som informator och som tjänsteman vid järnvägen, och den lovande pojken blev en bitter ung man vars omfattande uteliv utvecklades till beroenden som förstörde hans hälsa och i förlängningen ändade hans liv. Han hade närt förhoppningar om att bli en berömd tidskriftsredaktör, poet eller porträttmålare, men de grusades en efter en. Vad var det som hände, och kunde det ha undvikits?

Jag tror att en del av förklaringen är att pappa Patrick utgick från att hans begåvade son var lika driven som han själv och utrustad med en liknande arbetskapacitet. Patrick Brontë var en oerhört upptagen man och hade inte tid att övervaka sonens studier i någon större omfattning.

”The Brontë sisters”. Anne Brontë, Emily Brontë och Charlotte Brontë. Målning av brodern Branwell. © National Portrait Gallery.

”The Brontë Group” eller ”The Gun Group”, gravyr från 1879 som anses återge en målning av Branwell Brontë, föreställande honom själv och systrarna. Originalmålningen från 1830 är försvunnen. © Getty Images.

Barnens mor hade dött när de var små. Deras moster hade fullt upp med att sköta hushållet. Branwell hade behövt någon som satt med honom dag efter dag och såg till att han kämpade sig igenom sina uppgifter en efter en, vare sig han hade lust till det eller inte. Han hade ingen självdisciplin, och han saknade vad man numera kallar ”grit” – uthållighet, kurage i motgången, förmågan att bita ihop och komma igen. Det blev hans undergång.

Allteftersom Branwells misslyckanden hopade sig insåg systrarna att de skulle bli tvungna att försörja sig själva, och det fanns i realiteten bara ett enda verksamhetsfält där de kunde göra det: utbildningsområdet. Deras drömmar om att skapa och driva en egen flickskola gick aldrig i uppfyllelse. Det enda som återstod för dem var anställningar som skollärarinna eller guvernant.

Ingen av flickorna Brontë var road av att undervisa, vare sig i skolor eller i privata hem. För den unga hjälplärarinnan Charlotte Brontë var det en pina att behöva ta hand om trögtänkta elever när hon ville sitta och dagdrömma om fantasiriket Angria, som hon delade med Branwell. I en dagboksanteckning klagade hon över att hennes fantasier avbröts av en ”träskalle” som kom fram och frågade om något under läxläsningstimmen, något som flickstackaren förstås hade all rätt att göra; ”I thought I should have vomited”, skrev Charlotte.⁵ Emily vantrivdes ohyggligt under sin korta tid som lärarinna i en flickskola; det påstås att hon sade till eleverna att hon hade en högre tanke om skolans hund än om dem. Bara Anne hade något mått av framgång som pedagog, och det berodde nog mest på att hennes elever fäste sig vid henne som person.

Ovilja att engagera sig i eleverna var en anledning till systrarna Brontës avsky för läraryrket, men det var inte den enda. En annan orsak var de betingelser som lärarna hade att arbeta under. Vi gör oss med all rätt bekymmer om läraryrkets status i dagens Sverige, men situationen i England på 1840-talet var oändligt mycket värre. Byskollärare, både manliga och kvinnliga, ansågs allmänt vara om inte en drägg så inte långt ifrån. Hade en sådan lärare något ärende till någon av ortens bättre familjer, fick vederbörande gå till köksingången. Utbildning för lärare existerade först från mitten av 1800-talet och inledningsvis i liten omfattning. Dessförinnan kunde det hända att en orkeslös gubbe sattes in som lärare i byskolan eftersom han inte längre dög till att ta hand om grisarna.⁶

Guvernanter och informatorer led av att befinna sig i en svår social mellanställning mellan arbetsgivarfamiljen och tjänstefolket. Informatorerna hade betydligt bättre betalt än guvernanterna, men deras sociala position var inte avundsvärd, och det var ovanligt att en man stannade kvar i yrket; den typiske informatorn var en förhållandevis nyutexaminerad ung man som behövde försörja sig i avvaktan på något bättre.

Särskilt påfrestande var det förstås om informatorn eller guvernanten inte hade stöd från sina elevers föräldrar när det gällde att få barnen att arbeta. Här tillhandahåller Charlotte och Anne Brontës romaner och brev

rikligt illustrationsmaterial. Hela tiden återkommer samma vecklagan: barnens fäder bryr sig inte om dem och ännu mindre om deras lärare, medan mödrarna ständigt skämmer bort dem och omintetgör guvernanternas försök att skapa ordning och disciplin. Mammorna tar konsekvent barnens parti mot lärarna, och följden blir disharmoni i skolrummet och störd inläring. Detta kan kanske verka bekant för en och annan som undervisar i dagens svenska skola.

Medan flickor kan vara nog så vanartiga i systrarna Brontës böcker, är ändå de främsta plågoandarna pojkar i sju- till elvaårsåldern. Och det tycks ha varit en allmän uppfattning. Man kan förstå att en instruktionsbok för guvernanter bestämt avrådde sina läsare från att över huvud taget ha något att göra med pojkar.⁷ Den olyckliga guvernant som måste försöka meddela undervisning till sådana måste insistera på att få lov att bestraffa dem när de missköter sig; ”for all boys are alike in rebellion against female government, unless it be backed by power”.

Förutom manualer direkt avsedda för guvernanter fanns det en omfattande litteratur om barnuppfostran på systrarna Brontës tid, både i bok- och artikelform. Beträffande pojkar är det två företeelser som återkommer gång på gång: lögnaktighet och djurplågeri. Det finns särskilda skäl till att dessa försyndelser ansågs vara de allra värsta.

Det tidiga 1800-talet var en tid då den evangelikala rörelsen inom den anglikanska statskyrkan hade starkt inflytande. Den rörelsen hade också satt sin prägel på familjen Brontë i prästgården i Haworth; evangelikala präster och deras församlingsbor hade gett den unge Patrick Brontë flera handtag i hans karriär. De evangelikala var vad man kallar lågkyrkliga, människor för vilka den personliga relationen till Gud var viktigare än allt utanverk. Ingen dygd var viktigare för dem än sannfärdigheten, vars ursprung Gud själv var; en lögn var alltså en direkt skymf mot honom, och ett tecken på att djävulen drev sitt spel. Evangelikala föräldrar och lärare var ständigt på sin vakt mot manifestationer av den Onde i barns uppträdande och bestraffade dem hårt. När den gräslige mr Brocklehurst i *Jane Eyre* skämmer ut den arma lilla Jane inför hela Lowood-skolan, är

hans mest graverande anklagelsepunkt mot henne att hon är en lögnare. Och ingen anklagelse hade kunnat vara värre.

Mot den bakgrunden förstår man vidden av Agnes Greys upprördhet över eleven Charles, en tioårig pojke vars enda begåvning består i att hitta på lögnar, inte bara för att dölja sina egna fel utan också för att sätta andra i klistret, i oprovocerad och inpiskad elakhet. Agnes sammanfattar dystert: "it was a trial of patience to live with him peaceably; to watch over him was worse; and to teach him, or pretend to teach him, was inconceivable."⁸

Den andra skötesyndens som föräldrar och uppfostrare måste vara på sin vakt mot var alltså djurplågeri. Det är påfallande hur ofta uppfostningslitteraturen varnar för detta, och särskilt hos pojkar. Motivet går igen i Brontëromanerna: den vedervärdige John Reed i *Jane Eyre* dödar påfågelungar och vrider nacken av duvorna; i Charlottes tredje roman *Shirley* talas det om pojkar som roar sig med att plåga fåglar, insekter och kattungar. Men det mest minnesvärda exemplet på djurplågeri i Brontësammanhang finns i Annes *Agnes Grey*. Den sjuårige Tom sätter upp fällor för småfåglar och berättar stolt för sin nya guvernant vad han gör med dem han fångar. Jag ska bespara er detaljerna; men när Agnes sedan ser honom med några hjälplösa fågelungar, dödar hon dem genast genom att släppa en stor sten på dem hellre än att låta pojken göra vad han har tänkt med dem. För detta blir hon uppläxad av pojkens mor, som bannar henne för att hon lagt sig i barnets nöjen.

Det fanns två orsaker till de ständiga varningarna mot att låta pojkar få utsätta hjälplösa djur för smärta. För det första är även de oskäligen djuren Guds skapade varelser, och grymhet mot dem är ett brott mot den gudomliga ordningen; för det andra kommer ett barn som pinar djur för att han har makt över dem att växa upp till att pina människor som är i hans våld. Det var ingen ny uppfattning; redan hundrafemtio år före Brontëromanerna hade filosofen John Locke skrivit: "the custom of tormenting and killing of Beasts will, by degrees, harden [boys'] Minds even towards Men."⁹

Och, naturligtvis, ”towards women”. De ständiga uppmaningarna till föräldrar att de ska lära sina söner visa medkänsla med alla levande varelser bör ses i relation till den vuxne mannens makt att vålla lidande. Hustrur och barn fick i praktiken pryglas så länge det inte var fara för deras liv, och om en man inte direkt bröt mot brottsbalken hade han full frihet att behandla sina anhöriga som han behagade. Därtill hade han ensam förfoganderätt över de materiella tillgångar som alla var beroende av för sitt uppehälle. Det bästa sättet att motverka manligt tyranni i vuxen ålder låg därför i att fostra fram en sådan medkänsla med allt levande hos gossen, att mannens makt sedan inte skulle kunna korrumpas. I uppfostringslitteraturen uttrycks gång på gång uppfattningen att det äldre barnet och tonåringen kunde skyddas från ont inflytande, om man bara lyckades ingjuta sunda moraliska värderingar hos den lille pojken. Ofta citeras Ordspråksboken 22:6: ”Vänj den unge vid den väg han bör vandra, så viker han ej därifrån, när han blir gammal.”

En särskilt intressant uppfostringshistoria i Brontëromanerna finner vi i Emily Brontës enda roman, *Wuthering Heights*. Jag tänker inte på den monstruösa Heathcliff, som nog ingen uppfostran hade bitit på, utan på romanens andra del där den andra generationen ska finna sin väg. Unge Hareton Earnshaws far Hindley hade drivits i döden av Heathcliff när pojken var fem (ingen större förlust). Hareton växer upp helt utan fosteran och utbildning; han är analfabet upp i vuxen ålder. Detta är ett led i Heathcliffs utdragna hämnd mot hans far, som hade tagit ifrån den unge Heathcliff den undervisning han hade fått tillsammans med fostersystemen Catherine och låtit honom förvildas. Nu var meningen att Hindleys son Hareton skulle gå samma väg. Men det gör han inte. Okunnig och oborstad må han vara, men han har generösa impulser och ett gott hjärta. När han väl får en chans att lära sig läsa och förvärva bokkunskaper går det snabbt, och snart kan han inta den plats som tillkommer honom som familjen Earnshaws rättmätige arvtagare. Heathcliffs projekt misslyckas alltså. Till yttermera visso fäster sig pojken vid honom, och när alla andra

ryggar tillbaka från Heathcliffs hemska lik sitter unge Hareton och håller likets hand och gjuter sorgens tårar.

Varför lyckades Heathcliff inte förstöra Hareton, som han hade total makt över sedan barnet var i femårsåldern? Förklaringen tror jag ligger i pojkens första levnadsår. Visserligen dog hans mor kort efter hans födelse, men sina första fem år tillbringade barnet tillsammans med en sköterska som älskade honom över allt annat på jorden, och detsamma kände han för henne. Vad Emily Brontë, medvetet eller ej, visar med Hareton är att ett friskt barn fostrat i kärlek under de första levnadsåren är oförstörbart. Detta var en uppfattning som barnpsykologin framförde under första hälften av 1900-talet, men jag har inte hittat den så tidigt som mitten av 1800-talet. Nu har jag inte letat systematiskt heller. Men nog är det anmärkningsvärt att en roman från 1847 visar hur villkorslös kärlek under de tidiga barnåren kan vaccinera ett barn mot ondska med livslång effekt.

Anne Brontës andra roman, *The Tenant of Wildfell Hall*, finns numera i modern svensk språkdräkt. I *Främlingen på Wildfell Hall*, som Annes andra bok heter på svenska, möter vi ännu en pojke som hotas av mörkrets makter. Lille Arthur Huntingdon junior har en bokstavligen djävulsk far, vars främsta nöje i livet är att plåga sin hustru Helen, och hans bästa redskap därvidlag är att lära den lille supa och svära och be sin mor att dra åt helvete. Den dagen kommer då modern ser sig tvungen att fly med pojken för att rädda honom och sig själv från mannens brutaliserande inflytande. Flykten strider mot gällande lag, som tillerkänner en man oinskränkt rätt till både barn och hustru, men hon ser ingen annan utväg. För henne gäller det att rädda sig och pojken både i denna världen och i nästa: när han föds, säger hon att Gud har sänt henne en själ att ”educate for Heaven”, och det målet har hon ständigt för ögonen.

Helen vakar oavbrutet över sin son och skyddar honom från alla potentiellt skadliga influenser. Folket i den by som ligger närmast hennes gömställe tycker hon överbeskyddar honom, och det tror jag nutida läsare också tycker tills de kommer så långt i boken att de ser vad pojken har

utsatts för. I ett tidigt kapitel diskuterar Helen med den manlige jagberättaren om huruvida pojkar liksom flickor bör skyddas från frestelser under uppväxten, och Anne Brontë ger båda sidor utmärkta argument.

Lille Arthur är ett intelligent och känsligt barn. Han har visst syskontrycke med en pojke i Charlotte Brontës första roman, den postumt utgivna *The Professor*. Pojken i *Professorn*, som boken heter i sin nya svenska översättning, är ende sonen till två ekonomiskt oberoende före detta lärare, som tjänat stora pengar på att driva en skola – en önskedröm för systrarna Brontë. Denne gosse skulle mycket väl ha kunnat få sin utbildning i hemmet; men föräldrarna skickar honom till Eton, väl medvetna om att livet där kommer att vara en prövning för honom. De gör det därför att pojken måste bringas till insikt om att världen utanför hemmet inte kommer att foga sig efter hans önskningar och behov; han måste lära sig att umgås med andra innan det är för sent och behärska sitt häftiga temperament för att undvika att hamna i svårigheter.

TVå begåvade pojkar som uppfostras på radikalt olika sätt, den ene under moderns ständigt vakande öga, den andre på en internatskola med allt vad det innebär av påfrestningar. Det ligger nära till hands att tänka på Branwell i samband med dem båda: en hängiven mor som vakat över hans varje steg eller den hårda disciplinen i en skola hade kanske kunnat lära honom den självdisciplin som kunde ha gjort honom till en mentalt och materiellt framgångsrik vuxen.

En kärleksfull mor var vad Branwell Brontë inte hade, till skillnad från de båda pojkarna i systrarnas böcker. Men det hade inte hans systrar heller, och de uthärdade och kämpade, med den "grit" som han saknade. Fast det kanske vi ska vara glada för så här långt efteråt. Om inte Charlotte Brontë hade lett in sina systrar i romanfacket, i förhoppning om att framgång som författare skulle kunna befria dem från tvånget att undervisa, skulle världen aldrig ha hört talas om prästgårdsfamiljen i Haworth. Och om Branwell hade blivit en välbärgad man som hade kunnat försörja sina systrar, hade de tre flickorna kanske aldrig lämnat poesin för prosaberättelsen, som hade större utsikter att ge en inkomst.

Vare därmed hur som helst: det är en paradoxal tanke att den mentala och fysiska frihet som barnen Brontë växte upp i, tack vare att ingen hade tid att lägga sig i vad de höll på med, hade negativa effekter för broder Branwell medan samma frihet utgjorde en grundförutsättning för hans systrars utveckling till författare – författare som lästs och älskats i många generationer, även av män och pojkar.

Föredrag vid Akademiens årshögtid den 19 mars 2021

N O T E R

1. Se Clifford W. Towlson (red.), *Woodhouse Grove School 1812–1962. A hundred and fifty years of memories and recollections*, Leeds 1962, s. 19.
2. Richard Holmes, *Coleridge. Darker Reflections*, London 1998, s. 130–131.
3. Kapitel VII, ”Horton Lodge”, s. 61 i World’s Classicsutgåvan (2010) av *Agnes Grey*, som först utkom 1847. Det finns en modern svensk översättning av Maria Ekman (Norstedts 2009).
4. *Ibid.*, s. 60.
5. Marianne Thormählen, *The Brontës and Education*, Cambridge 2007, s. 271n.
6. *Ibid.*, s. 71.
7. *Advice to Governesses* (1827), av en anonym författare, s. 51–52.
8. S. 61 i ovan angiven utgåva av romanen.
9. John Locke, *Some Thoughts Concerning Education*, redigerad av John W. och Jean S. Yolton (Oxford, 1989), s. 180 (§116).